

Поділяючи думку укладачів збірки, „що це лише перший крок“ у популяризації творчості видатного українського історика, хочеться сподіватися, що в недалекому майбутньому видавництво „Либідь“ здійснить Повне видання творів Володимира Антоновича.

Іван БУТИЧ

Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту /Підготували до друку О. В. Тодійчук (гол. упорядник), В. В. Страшко, Р. І. Остац, Р. В. Майборода. Редколегія: Ф. П. Шевченко (відп. редактор) та ін.— К.: Наук. думка, 1995.— 592 с.

Нарешті дослідники минулого України одержали давно очікуване видання „Реєстр Війська Запорозького 1649 року“, підготовлене до друку Археографічною комісією НАН України, Інститутом української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, Інститутом історії НАН України та Російським державним архівом давніх актів і випущене в світ у серії „З історії українського козацтва“.

Нове видання „Реєстру“ супроводжується короткою передмовою відповідального редактора Ф. Шевченка, де мовиться про обставини, за яких був створений „Реєстр Війська Запорозького 1649 року“ і характеризує його як історичне джерело.

У вступі „Від упорядників“ О. Тодійчук та В. Страшко виклали принципи, якими вони керувалися у процесі підготовки пам'ятки до друку.

У додатках вміщено: 1. Кодикологія і палеографія рукопису „Реєстру Війська Запорозького 1649 року“ (В. Панашенко); 2. Сотеннополковий устрій Гетьманщини за „Реєстром Війська Запорозького 1649 року“ (О. Тодійчук, В. Страшко); 3. Порівняльна таблиця чисельності козацьких полків 1649 р. (О. Тодійчук, В. Страшко); 4. Ідентифікація особи в „Реєстрі“ (Р. Остац); 5. Індекс власних особових імен (Н. Остац, Р. Остац); 6. До походження прізвищевих назв „Реєстру“. Спроба етимологічного словника (Р. Остац); 7. Культурно-історичні обрії „Реєстру Війська Запорозького 1649 року“ (А. Непокупний); 8. З історії дослідження „Реєстру Війська Запорозького 1649 року“ (Р. Остац); 9. Матеріали до бібліографії (Р. Остац, А. Непокупний); 10. Титла і скорочення.

Нагадаємо умови, за яких виник „Реєстр“. Перемоги Богдана Хмельницького 1648 р. змусили Польщу сісти за стіл переговорів. У лютому 1649 р. у Переяславі був опрацьований проект тимчасового порозуміння. Перемир'я мало тривати до 23 травня — руських Зелених свят. До того часу війська обох сторін повинні були утримуватися від воєнних дій. Було визначено демаркаційну лінію. „Тимчасом коронні і литовські війська,— читаємо у домовленостях,— не мають входити у Київське воеводство по ріки Прип'ять і Горинь, а від Подільського і Брацлавського воеводства по Кам'янець і також Запорозькі війська за ці ріки не мають переходити“. Обидві сторони зобов'язувалися видати універсали до війська з закликом не порушувати домовленостей. Проте польська сторона ще в березні вдерлася у нейтральну зону. Почалися воєнні дії. Головні сили Польщі

були розташовані на Волині і Поділлі, а друга група — на білоруському фронті. Зібравши посполите рушення, на фронт мав вирушити сам король. Чекаючи хана, Б. Хмельницький затримався у Чигирині до 31 травня. Лише на початку червня він об'єднався з військом кримського хана Іслам-Гірея і попрямував проти польських збройних сил на Волинь. Перші бої українського війська з польським відбулися під Меджибожем, де українськими частинами керував Д. Нечай. Коли ж до польського війська дійшли чутки про наближення головного війська на чолі з Б. Хмельницьким, почалася паніка. Першими піддалися їй керівники польського війська, зокрема Лянкоронський. Врешті-решт польське військо рушило до Збаража і заклало там укріплений табір. Очолив військо Я. Вишневецький. 29 червня до Збаража наблизилися Б. Хмельницький і кримський хан. Після прибуття козацького табору почалася облога збаразьких укріплень.

Для затримання наступу литовського війська на фронті проти Радзивілла стояли полк Іллі Голоти і піхота Чернігівського полку, очолювана наказним полковником Степаном Пободайлом. На допомогу їм гетьман послав військо на чолі з полковником М. Кричевським. 21 липня біля Лосева стався кривавий бій між Кричевським і Радзивіллом. Військо Кричевського зазнало поразки, сам полковник був поранений і потрапив у полон, де на третій день помер. І хоч здавалось, що для Радзивілла відкрився шлях в Україну, але продовжити похід він не зміг. Тимчасом головне військо Б. Хмельницького продовжувало облогу Збаража.

13 червня вирушив у похід і король Ян Казимир. У двадцятих числах липня під Топоровом король дізнався про тяжке становище обложеного в Збаражі польського війська. Це змусило його прискорити рух на допомогу.

Коли Б. Хмельницький довідався про наближення королівської армії, він залишив під Збаражем частину війська на чолі з генеральним обозним І. Чорнятою, а сам з кращим своїм військом і татарами рушив проти короля під Зборів. Уночі перед 5 серпня військо Б. Хмельницького наблизилося до Зборова і там, відповідно до умов місцевости, вишикувалося для нападу на поляків. 5 серпня королівське військо, не підозрюючи про близькість козаків і татар, почало переправу через річку Стрипу, при цьому дуже розтягнувши свою лінію. Цю обставину використав Б. Хмельницький і розпочав бій. Кривавий бій тривав до вечора. З великими труднощами і втратами польському війську вдалося отаборитися.

У цей критичний для короля час керівники польського війська порадили йому розпочати переговори з ханом, аби відірвати його від союзу з Б. Хмельницьким.

6 серпня відновилася битва. Головну роль у ній грали козаки. Б. Хмельницький уже встиг доставити на поле бою тридцять гармат. Становище польського війська було катастрофічним. І саме в цей час король одержав від хана згоду почати переговори. За цих умов Б. Хмельницький змушений був погодитись на припинення воєнних дій і на переговори з королем.

7 серпня Б. Хмельницький надіслав до королівського табору вимоги української сторони: 1) затвердити козацький імунітет „прав і вольностей“; 2) щоб козацький реєстр не був обмежений; 3) межі козацької території повинні бути „від Дністра, Берлинець, Бара по Старий Константинів, по Случ, за Случ (пропуск у тексті) впадає в Прип'ять, по Дніпро, а від Дніпра від Любеча почавши до Стародуба, аж до границі московської з Трубецьком“; у цій місцевості не мають права стояти ніякі ні польські ні наймані іноземні військові відділи; 5) коли після складання козацького реєстру хтось залишиться в підлеглих панам, то пан не має права вживати проти них жодних репресій; 6) церковна унія повинна бути скасована як у Польщі, так і в князівстві Литовському, і церковні добра, захоплені уніатами у Православної Церкви, повинні бути повернені назад на всій

території Польщі; 7) православне духовництво повинно мати такі права в Польщі, як і духовництво католицьке; митрополит же київський з двома іншими православними архиєреями повинні мати місця в сенаті на правах, рівних з католицькими біскупами; католицьке духовництво, зокрема єзуїти, „не мають права перебувати в Києві та інших містах українських“, а православні церкви можуть бути в Кракові, Варшаві, Любліні і по інших містах Польщі; 9) на козацькій території католики не мають права займати урядові посади; 10) за все, що сталося в часи 1648—1649 років, повинна бути амністія; 11) шляхту, що в ці часи була при Війську Запорозькому, не вважати бунтівниками і „інфамістами“ і всякі присуди над шляхтичами за цю їх діяльність повинні бути скасовані; 12) король повинен з шістьма сенаторами різних релігій і шістьма послами на найближчому сеймі скласти присягу „на цілість прав релігії грецької і на всі ці пункти“.

Того ж дня закінчилися переговори польського короля з кримським ханом. Останній одержав невиплачені йому від Польщі за кілька років „упоміки“ в сумі 200 тисяч талерів, а також одноразовий грошовий дар йому і його прибічникам; погодилися польські представники виплатити й викуп за обложене в Збаражі польське військо; крім того, татари мали право, повертаючись назад, „землю воювати“.

8 червня під тиском кримського хана Іслам-Гірея, який зрадив гетьмана і перейшов на бік Польщі, Б. Хмельницький змушений був підписати урізаний договір. Формально договір підтверджував права і привілеї козацького війська. „Реєстр“ обмежувався 40 тисячами козаків. Польському військові заборонялося розташовуватися у Київському, Чернігівському і Брацлавському воєводствах, де адміністративно-судова влада передавалася козацькій старшині. Чигирин переходив у відання гетьмана. За договором польським панам передавалися їхні маєтки в Україні. Селяни, які не потрапили до „Реєстру“, повинні були повернутися у підданство до своїх власників. Це викликало велике обурення серед населення. У багатьох місцях Київщини і Чернігівщини спалахнули повстання. Проте обставини склалися так, що гетьман змушений був рахуватися з договором. Через зраду хана Річ Посполита зберегла армію і могла знову вести війну. Неясною була позиція Криму. Невідомо було, чи не стане він знову на бік короля. Не одержав Б. Хмельницький допомоги і від Росії. Усе це змушувало його вести обережну політику, щоб не викликати передчасного початку війни. Він погодився на відновлення королівської адміністрації, дозволив київському воєводі приїхати до Києва і зайняти воєводський замок на Киселівці та відновити діяльність земських і гродських судів. Водночас гетьман працював над зміцненням внутрішніх сил. Вимагав від польського уряду виконання узятих зобов'язань щодо України. Він попереджав короля, щоб польське військо не наближалось до козацької „лінії“, не провокувало прикордонних інцидентів. Не хотів, аби до затвердження Зборівського договору шляхта поверталася у свої маєтки. У грудні 1649 р. він відправив до Варшави посольство на чолі з курсунським полковником Максимом Нестеренком, яке вимагало затвердження договору. Незважаючи на гострі протести депутатів, зокрема папського нунція проти релігійних поступок православним, польський сейм затвердив „декларацію ласки“, а Ян Казимир надав нові привілеї Запорозькому Війську і Православній Церкві.

У відповідності з другим пунктом Зборівського договору наприкінці 1649 р. був складений 40-тисячний „Реєстр Війська Запорозького“. Це було підтверджено і королівським привілеєм, який теж слід вважати складовою частиною договору.

Безпосередня підготовка до складання „Реєстру“ здійснювалася гетьманською адміністрацією — полковниками і полковою старшиною. Принципи складання

„Реестру“ були обговорені на старшинській раді, що відбулася 16 жовтня під Корсунем. Проте єдиної схеми (форми) його так і не було вироблено. Керівництво всією роботою було покладено на генерального обозного Чорняту. До „Реестру“ записували насамперед тих, „которые служат старо“, тобто заслужених козаків. Хоч на початку 1649 р. налічувалося 30 територіальних полків, до „Реестру“ включено тільки 16, у тому числі шість полків, які існували до початку визвольних змагань (Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський і Переяславський).

Першим у „Реестрі“ йде Чигиринський полк. Першим у ньому записаний Богдан Хмельницький, потім син гетьмана Тиміш Хмельницький і чотири генеральні старшини: військовий обозний Іван Чорнята, осавули Михайло Лучченко і Демко (Лисовець), військовий писар „Иоанъ Остафьевич“ (Виговський). Далі записані інші старшини. Чигиринським полковником був Федір Якубович (Вещняк).

До 19 сотень (Чигиринська, Крилівська, Воронівська, Бужинська, Боровицька, Медведівська, Жаботинська, Смилявська, Олов'ятинська, Баклинська, Орловська, Веремівська, Жовнинська, Максимівська, Кременчуцька, Попицька, Омельницька, Голтвинська, Остапівська) Чигиринського полку включено 3222 козаків.

На другому місці до „Реестру“ занесено Черкаський полк на чолі з полковником Яськом Воронченком. Тут, крім нього і сотників, інших урядів не позначено. З 18 сотень, до яких записано 2996 козаків, п'ять названо за місцевістю їх розташування (Мошенська, Богушкова, Золотоніська, Домонтівська і Піщанська), 12 сотень найменовано за прізвищами сотників: Шубцева, Петрашкова, Драгилова, Мошенцева, Маркова, Лазарева, Саварського, Вовченкова, Кулаковського, Островського, Микитина, Савина. Перед цими сотнями вміщена полкова сотня без назви. Причому в чотирьох сотнях було менше ста козаків — у сотні Саварського — 96, Савина — 87, Островського — 71, Микитина — 50.

Третій полк Київський (полковник Семен Савич) налічує 16 сотень, до яких вписано 3167 козаків. За полковою сотнею йде дев'ять іменних: Стародубова, Волинцова, Кулагина, Богданенкова, Гунина, Розченкова, Климова, Євжимова, Андрієва. Останні шість сотень іменуються за назвами місць їх розташування: Межиріцька, Терехтемирівська, Іржищівська, Стаяцька, Михайлівська і Маслівська.

Четвертий полк Корсунський (до його складу входив і Лисянський полк), складався з 19 сотень (3472 козаки). Крім полкової (без назви), 14 сотень названі іменами сотників: Горкушина, Вергуненкова, Демкова, Івахниченкова, Маркова, Божаненкова, Тулюпенкова, Куришкова, Корчівська, Костенкова, Гарасименкова, Максима, Городинського, Ярутина, Гавриленкова, і лише чотири назвами міст, у яких вони знаходилися: Імглівська (Мліївська), Лисянська, Ольшанська (Вільшанська) і Ситницька.

П'ятим у „Реестрі“ вписаний Білоцерківський полк (полковник Михайло Громка, осавул Іван Кравченко) без поділу на сотні. Усього 2290 чоловік. Правда, друга частина козаків розписана в таких населених пунктах: Чорний Камінь, Германівка, Камінний Брід, Хвастів, Ольховець (Вільховець), Боярка, Антонів, Торчиця, П'ятигоре (Сквира), Дідівщина, Карабчіїв, Паволоч, Ходорків, Івничани, Биші, Водотії, Вилля, Брусилів, Рожів, Войташівка, Коростишів. Отже, у Білоцерківський полк була включена і територія Паволоцького полку.

Шостим йде Уманський полк (полковник Йосип Глух), до 14 сотень якого занесено 2976 чоловік. Перша сотня без назви (напевне, полкова), усі інші носять назви міст, у яких вони розташовані: Манківська, Івангородська, Бузівська, Ба-

банська, Бершадська, Кочубіївська, Цибулівська, Іванська, Бутанська, Романівська, Кисляківська, Соболівська, Ладиженська.

На сьомому місці подано Брацлавський полк (полковник Данило Нечай), у 22 сотнях якого налічується 2655 чоловік. Усі сотні, крім першої полкової, названі за місцем розташування: Райгородська, Тульчинська, Клебанська, Краснянська, Браїлівська, Вільшанська, Вербська, Горячківська, Тимонівська, Олександрівська, Яланцька, Ямпільська, Шаргородська, Мурахівська, Степанівська, М'ястківська, Лучицька, Багланівська, Чачальницька, Комаргородська і Чернавецька. Причому назви більшості сотень походять від населених пунктів у яких осіли козаки.

Восьмим йде Кальницький (Вінницький) полк (полковник Іван Федоренко Богун, суддя Филон Немира), у 19 сотнях якого налічується 2050 чоловік. Названі вони, крім полкової, від місця розташування: Животівська, Борщаківська, Тетіївська, Погребиська, Липовецька, Балабанівська, Ілинська, Кунявська, Рахнівська, Дашківська, Терлицька, Жорницька, Сметинська, Бабинська, Прилуцька, Вінницька, Немирівська, Вороновицька. Характерним для реестру цього полку є те, що тут названо в різних сотнях багато урядів — писарів, хорунжих, осавулів, отаманів.

Київський полк займає у „Реєстрі“ дев'яте місце. Він охоплює територію, окреслену Зборівським договором. За її межі виходить лише Овруцька сотня. Полковник Антін Жданович, полковий писар Іван Яхимович, писар Пилип Скороходенко. З 17 сотень, до яких включено 2010 чоловік, три названі іменами сотників: Білецького, Нагорного та Предримирського, решта — за назвою місць розташування: Київська, Васильківська, Білогородська, Ходосівська, Трипільська, Обухівська, Приварська, Гостомська (Гостомельська), Броварська, Ясногородська, Макарівська, Мотовилівська, Ворсівська, Овруцька. Вісім сотень нараховують менше ста чоловік.

Названі дев'ять полків були розташовані на Правобережжі на традиційно козацькій території. Тільки окремі сотні Чигиринського, Черкаського і Київського полків розташовувалися на Лівобережжі. Інші сім полків — Переяславський, Кропивенський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніжинський і Чернігівський — розміщувалися на Лівобережжі головним чином у межах сучасних Полтавської і Чернігівської областей.

Переяславський полк (полковник Федір Лобода), у 19 сотнях якого записано 2982 чоловік. Першими після полкової названі сотні, найменовані за прізвищами сотників: Романенкова, Івана Коваленка, Чикменова, Оверка Сидоровича, Івана Бабича. Нижче йдуть: Яготинська, Гельм'язівська, Березанська, Биківська, Воронківська, Бориспільська, Барішнівська, Басанська, Гоголівська, Козельська, Острянська, Заворицька, Муравська.

Кропивенський полк (полковник Филон Далалій) ділився на 14 сотень, до яких записано 1992 чоловік. Після полкової сотні, не названої від імені, йдуть: полкова — Демська, три Орклівські, Оржицька, Яблунівська, дві Пирятинські, три Чорнуські, Городиська, Журавська і Куринська.

Миргородський полк (полковник Матвій Гладкий, писар Холод) складався з 16 сотень, в яких налічувалося 3099 чоловік. За полковою йдуть сотні Гаврила Гладченка, Андросова, Кирика Поповського, а потім територіальні: Краснопільська, „Уцтвицька“ (Устивицька), Комишанська, Хорольська, Лубенська, Лубенська сільська, Роменська, Константинівська, Лохвицька, Сенчанська, Панківська і Глинська.

Полтавський полк (полковник Мартин Пушкар) включав 19 сотень, що налічували 2970 чоловік. Зі старшини у деяких сотнях, крім сотників, названі

писарі, хорунжі й отамани. Після полкової неозначеної сотні йдуть: Петрашова, Полтавська, Оксютина Полтавська, Зіньківська, Кобеляцька, „З Опушлоє“ (Опіш-нянська), Багацька, Борковська (дві), Кузиминська, Ковалівська, Балаклійська, Лукомська, Веприцька, Гадяцька (три), Рашівська і Лютенська.

Прилуцький полк (полковник Тимофій Носач, писар Васько), що налічував 1996 козаків, ділився на 20 сотень, у тому числі чотири сотні напевне Прилуцькі, якщо рахувати Шкуратову сотню, дві Варвинські, Срібнянська, Дивицька, Галицька, Переволочанська, дві Ічнянські, Городенська, Іваницька, Монастирська, Корибутівська, Краснянська, Горлянська, Гурівська і Кропивенська.

Ніжинський полк (полковник Прокіп Шумейко) складався з 11 сотень, у яких шість Ніжинських без прізвищ, а сьома — Григорія Кобилецького, три Дивицькі, Березівська, Носівська і Кобизька. Налічував Ніжинський полк 991 чоловіка.

Чернігівський полк (полковник Мартин Небаба) включав сім сотень: полкову без назви, Борзнянську, Бахмацьку, Батуринську, Конотопську, Сосницьку, Івангородську, до яких вписано 997 чоловік.

Спочатку реєстри складалися в кожному полку на певну наперед визначену кількість козаків і надсилалися до Генеральної військової канцелярії, де під керівництвом генерального військового писаря Івана Виговського вони були зведені в єдиний документ. Текст відредагованого „Реєстру“ переписувався у зшитках одного формату. Кожна сторінка була обведена чорною рамкою і розділена вертикальною лінією на дві половини, в яких стовпчиком записано імена і прізвища козаків. Потім ці зшитки були оправлені в книгу. Немає сумніву, що було виготовлено кілька (щонайменше два) примірників „Реєстру“. Один з них, підписаний гетьманом Богданом Хмельницьким і генеральним писарем Іваном Виговським, у березні 1650 р. надіслано до Варшави. Саме цей примірник зберігся до наших днів (тепер переховується в Російському державному архіві давніх актів у Москві).

Уперше пам'ятку видав Осип Бодянский спочатку в „Чтениях“ імператорського Общества истории и древностей российских при Московском университете“ (1874.— Кн. 2,3), а 1875 р. під назвою „Реєстра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня, и изданные по подлиннику О. М. Бодянским“. У передмові, якою супроводжується це видання, О. Бодянский започаткував і вивчення пам'ятки. У 30-х — на початку 40-х рр. XIX ст. „Реєстр“ потрапив до приватної збірки історичних документів XVII—XVIII ст. військово-адміністративного діяча, історика і письменника Андрія Огороженка, який у 1832—1849 рр. служив у російській військовій адміністрації Царства Польського. 1842 р. О. Бодянский, повертаючись з п'ятирічної наукової мандрівки по слов'янських країнах, зупинився на місяць у Варшаві, де він познайомився з А. Стороженком, який дозволив йому серед інших українських старожитностей переглянути й „Реєстр Війська Запорозького 1649 року“. Переконавшись у великій науковій вартості „Реєстру“, вчений запропонував А. Стороженкові передати його для друку в „Чтениях...“. Останній, не заперечуючи проти пропозиції, зволікав з її виконанням. Тільки після смерті власника, яка сталася 4 липня 1857 р., О. Бодянский дістав пам'ятку від його старшого сина Володимира за посередництвом двоюрідного брата професора Московського університету Миколи Стороженка. У передмові О. Бодянский описав давніший вигляд пам'ятки, папір, розташування тексту, пагінацію та інші палеографічні особливості.

„Рука гарна,— пише вчений,— дрібна, але чітка, чорнило здебільшого світле рудувате, почерк рідко переходить у трохи крупніший та часом трапляється

чорнило бліде, особливо на перших 3-х піваркушах, на звороті 499-го по-польському (вздовж сторінки) і по українському (вгорі 3-го стовпчика), між тим як чорнило всього іншого схоже в усьому з чорнилом польського підпису Виговського, внизу під польським підписом гетьмана. Як почерк підпису генерального писаря Війська Запорозького, так і чорнило вказує на те, що весь Реєстр писаний рукою останнього, що підтверджує і скорочений підпис в двох місцях Реєстрів під полком Білоцерківським і під Уманським“.

Останнє твердження О. Бодяньського, у чому переконує й безпосереднє знайомство з фотокопією „Реєстру“, помилкове. „Реєстр“ переписало кілька писарів, хоч справді структура книги чітка, переписувачі в усьому дотримувалися єдиних правил у написанні тексту й оформленні рукопису. Вони турбувалися не лише про передачу конкретних імен і прізвищ „Реєстру“, але й про красу, пропорцію та гармонію кожної сторінки. Досягти цього їм вдалося завдяки постійному вмілому керівництву і безпосередній участі в роботі генерального писаря. Те, що рукопис писаний кількома почерками, констатував Ф. Шевченко у статті „Реєстр Війська Запорозького — джерело історії козацтва на Україні“ (Історичні джерела та їх використання.— Вип. 2.— С. 23—34). Детально це питання розглянуте в дослідженні В. Панашенко „Кодипологія і палеографія рукопису „Реєстр Війська Запорозького 1649 року“, вміщеного в додатку до рецензованого видання (С. 490—499). Не без підстав авторка стверджує, що основу частину „Реєстру“ виконали п'ять писарів: перший — Чигиринський, частину Канівського та Черкаського; другий — Корсунський, Кропивенський, Прилуцький, частина Кальницького та Канівського; третій — Білоцерківський, Уманський, Брацлавський, Миргородський, Полтавський, частину Чернігівського та Кальницького (ймовірно, їх переписав Іван Виговський); четвертий — Київський, частину Чигиринського; п'ятий — Переяславський, Ніжинський, частину Кальницького та Чернігівського.

Крім того, окремі аркуші „Реєстру“ деяких полків, а також основна частина Черкаського полку переписані почерком, відмінним від письма згаданих писарів. Загалом же „Реєстр“ переписаний скорописом XVII ст., який відомий український палеограф Іван Каманін відносить до третього періоду в історії розвитку українського письма.

Обґрунтовуючи потребу публікації „Реєстру“, О. Бодяньський твердив, що він є унікальним джерелом для встановлення числа полків, адміністративно-територіального устрою Гетьманщини, характеристики козацької старшини. При цьому автор наголошує, що поряд з територіальними в Україні були охочекомонні полки, які до „Реєстру“ не потрапили. Водночас учений зробив спробу визначити територію, охоплену козацькими полками, розглянув обставини, що спричинилися до укладення „Реєстру“, а також подав перелік полків, сотень, імена полковників та сотників, але його підрахунки виявилися неточними. На цю обставину, до речі, звернув увагу М. Грушевський в „Історії України-Руси“ (Т. VIII.— Ч. 3), який першим після О. Бодяньського проаналізував „Реєстр“ як історичне джерело. Підкресливши велике наукове значення „Реєстру“ як історичного джерела, вчений вказав на необхідність під час його використання враховувати, що до нього потрапила не вся людиність, яка фактично входила до козацького війська; не охоплював „Реєстр“ і всієї козацької території. Адаже поза ним залишилися Стародубщина і Новгород-Сіверщина. Водночас звернув увагу і на пропуски в публікації, на похибки в підрахунках О. Бодяньського. Констатував, що досі не з'явилися джерелознавчі праці, які б перекривали „Обзрение городовых полковых и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого“ М. Максимовича (Собрание сочинений.— Т. 1). Праця О. Лазаревського „Описание Старой Малороссии“ у десяти томах, яка могла б заповнити цю прогалину, залишилася не-

завершеною (вийшло друком лише три томи: Стародубський, Ніжинський і Прилуцький полки). Тут же історик нагадав, що питаннями, пов'язаними з „Реєстром“, займався і В. Липинський.

У 20-х рр., працюючи над державою Богдана Хмельницького“ (Записки НТШ.— Т. 138—151), звернувся до „Реєстру“ Іван Крип'якевич. Продовжуючи дослідження проблеми, у 50-х рр. він видав монографію „Богдан Хмельницький“ (1954), нарис „Адміністративний поділ України 1648—1654 рр.“ („Історичні джерела та їх використання“), до якого додав карту „Адміністративний поділ України 1648—1654 рр.“; ця карта одержала загальне визнання. Тоді ж у цьому виданні з'явилося дослідження Ф. Шевченка „Реєстр Війська Запорозького 1649 р.— джерело історії козацтва на Україні“. Отже, твердження, що вивчення „Реєстру“ відновилося у 50-х рр., не цілком точне.

1994 р. видавниче підприємство „Козаки“ зробило спробу перевидати „Реєстр“ за публікацією О. Бодяньського українською мовою у трьох випусках. Дотепер побачив світ перший випуск, до якого включено передмову О. Бодяньського та Реєстр Чигиринського, Черкаського, Київського і Корсунського полків, а також статтю „Осип Бодяньський — син свого народу і Батьківщини“ О. Горобини та „Від перекладача“ — пояснення засад передачі тексту.

Першим з мовознавців для розв'язання питання словотвору використав атропоніми „Реєстру“ В. Сімович у 1920—1930 рр.

Доповненням додатку „З історії дослідження „Реєстру Війська Запорозького 1649 року“ є „Матеріали до бібліографії“, до яких включено 157 праць, у тій чи іншій мірі пов'язаних з вивченням „Реєстру“. Нам здається, що серед них мали б бути згадані вище праці М. Грушевського, О. Лазаревського, В. Липинського, І. Крип'якевича. Думки автора щодо перспектив вивчення пам'ятки, сподіваємося, сприятимуть її активізації. До сказаного хочемо додати: варто досліджувати „Реєстр“ і з аналогічними реєстрами пізнішого часу. Адже зберігся ряд своєрідних реєстрів населення Гетьманщини початку XVIII ст. Наприклад, в архівах збереглися переписи козаків, посполитих і міщан Полтавського полку за 1726 і 1732 рр. з зазначенням їх майнового стану (козаки можливі, кінні, тяглі, піші, весма убогі, козаці вдови; посполиті-тяглі, піші, вдови, піддані, тобто залежні).

Отже, нове видання „Реєстру Війська Запорозького 1649 року“ — визначна подія в українській археографії. Маємо надію, що незабаром з'явиться об'єднане в анотації факсимільне відтворення оригіналу та алфавітний покажчик до „Реєстру“, відсутність якого утруднює користування книгою. Водночас слід сприяти виданню „Реєстру“, критично прочитаного і відтвореного засобами сучасної української абетки, який підготував до друку Ярослав Дзира.

Іван БУТИЧ

Д. І. Дорошенко. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право.— К.: Українознавство, 1996.— 254 с.+ 3 нenum. с.

Фундаментальний твір українського історика, публіциста, громадського і державного діяча, автора близько тисячі праць з історії України, української історіографії, історії культури, церкви, літератури та політичних взаємин України з